

SCHRIJVERSHUIZEN IN DE LAGE LANDEN

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2010/3.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

Schrijvershuizen blijven de gemoederen in de Lage Landen beroeren. Geregeld worden in kranten en andere media acties gevoerd tot behoud van bestaande of het inrichten van nieuwe gemusealiseerde huizen van schrijvers. Verontwaardiging over een gebrekkige belangstelling van overheid en publiek voor deze cultuurmonumenten zet daarbij vaak de toon. Maar tegelijkertijd wordt in de laatste twintig jaar de cultuurpessimistische teneur van dergelijke ophef gelogenstraft door een aanzienlijke toename van het aantal schrijvershuizen, en van de belangstelling voor de relatie tussen literatuur en locatie in het algemeen. Het lijkt een vreemde tegenstelling, zoals er rond Nederlandse schrijvershuizen wel meer opmerkelijke paradoxen bestaan: bijvoorbeeld het feit dat de Lage Landen naast min of meer kwijnende ook uiterst succesvolle schrijvershuizen kennen, en dat zich hier naast cultuurhistorisch gezien relatief onbeduidende ook enkele monumenten van wereldformaat bevinden. Maar is het eigenlijk wel een tegenstelling? Tijd voor een bestandsopname, gelardeerd met enige reflectie.

In Nederland en Vlaanderen bestaan momenteel zesentwintig gemusealiseerde huizen waarin de herinnering aan schrijvers levend wordt gehouden.¹ Het gaat dan om auteurs in brede zin, inclusief denkers zoals Erasmus en Spinoza, schrijvers-illustratoren als Dick Bruna en Dirkje Kuik, en schrijvers-activisten als René Declercq en Cyriel Verschaeve. En het gaat om Nederlandstaligen, ook als ze in het Latijn (maar niet in het Frans) schreven: daardoor vallen de welgeteld drie aan Emile Verhaeren gewijde musea buiten deze telling, evenals de talrijke en zeer interessante schrijvershuizen van Maurice Maeterlinck (die zich overigens bijna allemaal in Frankrijk bevinden). Niet altijd gaat het hier om huizen die ook als “schrijvershuizen” beschouwd

HARALD HENDRIX

werd geboren in 1958 in Sittard. Is hoogleraar Italiaans en hoofd van het departement Moderne Talen aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek naar schrijvershuizen, voornamelijk in Italië, heeft geleid tot diverse bijdragen, onder meer in de door hem geredigeerde bundel *Writers' Houses and the Making of Memory* (2008).

Adres: Trans 10, NL-3512 JK Utrecht.

mogen worden, doordat ze een aantoonbare band hebben met de biografie van de betreffende persoon. Dat geldt nog maar voor achttien van deze huizen, elf in Nederland (P.C. Hooft in Muiden, Constantijn Huygens in Voorburg, Baruch de Spinoza in Rijnsburg en Den Haag, Betje Wolff in Middenbeemster, Belle van Zuylen in Oud Zuylen, Hendrik Tollens in Rijswijk, Multatuli, Theo Thijssen en Anne Frank in Amsterdam, en Dirkje Kuik in Utrecht) en zeven in Vlaanderen (Desiderius Erasmus in Anderlecht, Guido Gezelle in Brugge, Cyriel Verschaeve in Alveringem, René Declercq in Deerlijk, Stijn Streuvels in Ingooigem, Herman Teirlinck in Beersel en Ernest Claes in Zichem). Binnen deze verzameling vallen dan nog de zeldzame maar belangwekkende huizen te onderscheiden die door de auteur zelf zijn gebouwd dan wel anderszins als kunstwerk zijn vormgegeven: we houden dan niet meer dan drie huizen over, van Constantijn Huygens (Hofwijck), Stijn Streuvels (Lijsternest) en Herman Teirlinck.

Het gaat niet om grote aantallen, dat is duidelijk. Ook in internationaal perspectief valt dit op, en in de polemieken hieromtrent wordt daar dan ook stevast op gewezen. In de meeste Europese landen, en zeker in Zuid- en Oost-Europa (maar niet in Scandinavië), zien we aanmerkelijk hogere aantallen. Frankrijk spant ongetwijfeld de kroon, met 348 huizen van in totaal 187 schrijvers, en ook Italië doet flink mee, met 165 instellingen op het gebied van literair erfgoed in brede zin, waaronder 93 schrijvershuizen.² Als we rekening houden met het verschil in omvang van de betreffende landen, valt deze discrepantie toch wel mee: Italië, dat wat bevolking betreft bijna drie maal zo groot is als Nederland en Vlaanderen samen, telt ruim drie maal zo veel schrijvershuizen.

Het onlangs gerestaureerde Spinozahuis in Rijnsburg, waar de filosoof tussen 1660 en 1663 verbleef, is het oudste gemusealiseerde schrijvershuis in de Lage Landen (geopend op 24 maart 1899).

Bovendien moeten we ons realiseren dat de Lage Landen zich van de rest van Europa fundamenteel onderscheiden in de omgang met het literaire erfgoed, en wel door het feit dat het beheer van literaire nalatenschappen hier al sedert geruime tijd in handen is gelegd van twee centrale openbare instellingen, het AMVC-Letterenhuis in Antwerpen voor Vlaanderen en het Letterkundig Museum in Den Haag voor Nederland. Elders is dat niet het geval, met als gevolg dat schrijvershuizen in deze landen veel meer dan in de Lage Landen de functie van archief en documentatiecentrum hebben. En dat is steeds een belangrijk argument om dergelijke schrijvershuizen annex documentatiecentra op te richten dan wel in stand te houden. Buiten de Lage Landen is de oprichting van menig schrijvershuis juist aan dit argument te danken: het voor het nageslacht bewaren en toegankelijk maken van de nalatenschap van een auteur. Op de eerste plaats betreft dat uiteraard de papieren nalatenschap (manuscripten, correspondentie, bibliotheek), maar al snel komt daar de materiële context van het schrijven bij: schrijftafel, studeerkamer, huis. Want, zo wordt wel betoogd, het is juist deze context die latere generaties in een vorm van direct contact met de leef- en denkwereld van de auteur kan brengen, en daarmee dit werk levend kan houden.

Een mooi en relatief vroeg voorbeeld van dit proces zien we in de wijze waarop de Italiaanse koningin Margherita zich ruim een eeuw geleden heeft ingespannen voor de totstandkoming van het Carduccihuis in Bologna, het belangrijkste van de vijf nu nog bestaande Carduccihuizen: eerst koopt ze van de nog levende dichter diens volledige

papieren inboedel (1902), mede om hem financieel te ondersteunen, dan neemt ze vlak voor diens dood zijn appartement over (1906) om het behoud ervan te garanderen, vervolgens verwerft ze in 1907 het volledige gebouw waarin deze woning is opgenomen, om het mogelijk te maken hierin een museum te vestigen, dat ze ten slotte aan de gemeente Bologna schenkt. Daarbij verbleekt de bescheiden gift van 100 gulden waarmee koningin Wilhelmina in 1913 bijdraagt aan de totstandkoming van het Huygenshuis op diens buitenplaats Hofwijck in Voorburg, een geste die gezien de grote betekenis van de schrijver voor het Oranjehuis zelfs bij de gezagstrouwe initiatiefnemers in het verkeerde keelgat schiet.³ Maar het kondigt een houding van de Nederlandse overheid aan die hieronder nog aan bod zal komen.

Toch zijn het meestal de schrijvers zelf, of hun erfgenamen (zeker in het geval van kinderloze weduwen), die de stap tot musealisering van de nalatenschap zetten, juist vanwege het feit dat buiten de Lage Landen een centrale voorziening hiervoor ontbreekt. Dat verklaart mede waarom er voortdurend nieuwe schrijvershuizen annex musea en documentatiecentra worden opgericht, uiteraard gewijd aan recentelijk overleden auteurs. Deze huizen worden dan doorgaans aan een van de lagere overheden, meestal de betreffende gemeente, overgedragen, die zich garant stelt voor de exploitatie, net als in het geval van het Carducci-huis in Bologna. Ook in de Lage Landen speelt dit mechanisme een belangrijke rol, want de oprichting van huizen voor Stijn Streuvels (overleden in 1969, huis geopend in 1980), Herman Teirlinck (overleden in 1967, huis geopend in 1981) en Dirkje Kuik (huis geopend in het sterfjaar 2008) is mede hierdoor bepaald. Interessant en bepaald ongebruikelijk in dit verband is het initiatief van de gemeente Utrecht om nog tijdens het leven van een auteur een museum aan diens werk te wijden: het Dick Brunahuis werd in 2006 als onderdeel van het stedelijke Centraal Museum ingericht.

MATERIEEL LITERAIR ERFGOED

Niettemin valt in deze min of meer natuurlijke, want door het overlijden van een auteur of diens erfgenamen bepaalde tendens tot musealisering een belangrijke accentverschuiving te constateren: in de balans tussen de papieren en de materiële nalatenschap is het belang van de laatste gedurende de afgelopen twintig jaar sterk toegenomen. Juist de fysieke context van het schrijverschap wordt vanaf de late jaren 1980 beschouwd als een betekenisvol kader dat het voor lezers mogelijk maakt op een andere manier in contact te treden met de verbeeldingswereld van een auteur: naast de intellectuele kennismaking van de lectuur biedt iets als een schrijvershuis de gelegenheid op een meer intensieve wijze kennis te nemen van de schrijver en de door hem of haar opgeroepen wereld. De wereldwijde actie tot behoud van de in 2007-2008 met kap bedreigde kastanjeboom waarop Anne Frank vanuit het Achterhuis zicht had, is

daarvan een duidelijke illustratie. Dat is overigens niets nieuws, want al vanaf de vroege zestiende eeuw worden schrijvershuizen door bewonderende lezers bezocht. In dit verschijnsel van de “literaire pelgrimage” spelen de Lage Landen zelfs een prominente rol, doordat het Rotterdamse geboortehuis van Erasmus als een van de allereersten (alleen Petrarca gaat hem voor) een attractie is gaan vormen voor reizigers en bewonderaars: de oudste gedocumenteerde bezoeken dateren uit de jaren 1540.⁴

De groeiende waardering voor de materiële aspecten van het literaire erfgoed maakt onderdeel uit van een veel bredere beweging die in de afgelopen twintig jaar wereldwijd alleen maar in belang is toegenomen. Kern daarvan is de concretisering van het in wezen immateriële karakter van de letterkunde, door dit te koppelen aan bijvoorbeeld de biografie van de auteur (vandaar de opleving aan schrijversbiografieën) of aan de fysieke ruimte die in leven en/of werk van de schrijver een rol heeft gespeeld. Resultaat hiervan is dat literatuur aanschouwelijk wordt en meer gelegenheid biedt tot wat in beschouwingen over vrijetijdscultuur “experience/beleving” wordt genoemd. Het gaat daarmee om een ontwikkeling die bijdraagt aan het levend houden van literair erfgoed, ook al gebeurt dat niet op de eerste plaats via dat erfgoed zelf maar via de materiële context ervan. Juist deze ontwikkeling kan verklaren waarom we in heel Europa vanaf ongeveer 1990 een ware golf van initiatieven kunnen registreren om het literaire erfgoed te musealiseren en/of toegankelijk te maken, of het nu gaat om schrijvershuizen of om andere, vaak nieuw ontwikkelde vormen, zoals die van de literaire routes, de literaire parken of de themaparken. De opening van Dickensworld (Chatham bij London) in 2007 is maar het voorlopige sluitstuk van een periode waarin, bijvoorbeeld alleen al in Italië, 38 literaire parken en bijna 50 procent van de nu bestaande schrijvershuizen werden opgericht.

Ook in Nederland en Vlaanderen treffen we in de afgelopen jaren talrijke van dergelijke initiatieven aan, die het verwijt dat de Lage Landen wat belangstelling voor het literair erfgoed betreft internationaal uit de pas zouden lopen, overtuigend logenstraffen. Van de nu bestaande 26 gemusealiseerde schrijvershuizen zijn er weliswaar slechts een bescheiden zes opgericht na 1990 (23 procent), maar de helft hiervan wel zeer recentelijk: Dick Bruna in Utrecht (2006), Erasmus in Rotterdam (2007), en Dirkje Kuik (2008), eveneens in Utrecht. Daarnaast is in Damme een Tijl Uilenspiegelmuseum ingericht (opening in 2004) en is er in Amsterdam door de gemeente een prominent standbeeld voor Spinoza opgericht bij de plek van zijn verdwenen geboortehuis (onthuld in november 2008). Inmiddels zijn er tientallen literaire routes door steden en landschappen uitgestippeld, vaak gekoppeld aan schrijvershuizen, en de publicatie ervan (bijvoorbeeld sedert 1995 in een reeks van uitgeverij Bas Lubberhuizen) kan op grote belangstelling rekening van publiek en sponsors. Uiteraard zijn er ook boeken waarin steden en andere locaties beschreven worden in de woorden van

Het Lijsternest, de voormalige woning van Stijn Streuvels in Ingooigem, is al sinds 2007 gesloten voor het publiek. In juni 2010 raakte bekend dat het huis grondig gerenoveerd wordt.

diverse schrijvers⁵, naast literaire gidsen over steden en regio's (Antwerpen, Brussel, Amsterdam), met als voorlopig hoogtepunt in 2008 *Amsterdam en zijn schrijvers. Literatuur op locatie* (onder redactie van Ko van Gemert eveneens bij Bas Lubberhuizen verschenen). Er bestaat zelfs een uitvoerige gids van de schrijversgraven in de Lage Landen⁶, en ook koffietafelboeken over huizen van schrijvers, zoals die in de jaren 1990 een internationaal zeer succesvol genre zijn gaan vormen, ontbreken hier evenmin.⁷

Het lijkt dus al met al niet zo slecht gesteld te zijn met de waardering voor het materiële literaire erfgoed in de Lage Landen. Dat was het overigens vroeger evenmin, als we bedenken dat in Nederland lange tijd standbeelden uitsluitend voor letterkundigen werden opgericht: voor Erasmus werd in Rotterdam al in 1557 een stenen standbeeld opgericht, in 1622 vervangen door het nu nog bestaande bronzen beeld van Hendrick de Keyser, dat ruim twee eeuwen lang het enige standbeeld in Nederland bleef, totdat in 1829 op de markt van Brouwershaven een stenen beeld werd opgericht voor een andere literator: Jacob Cats. En over deze dichter-staatsman gesproken: zijn buitenhuis Sorghvliet (sedert 1903 Catshuis genoemd) vormt, zeker nadat het bij de recente en controversiële restauratie in 2003-2004 is ontdaan van latere toevoegingen, samen met Huygens' Hofwijck een ook internationaal gezien uiterst zeldzaam voorbeeld van

De kastanjeboom in de tuin van het Achterhuis is door Anne Frank vaak en met liefde beschreven. Tussen november 2007 en mei 2008 werd de door ziekte aangetaste boom dankzij een wereldwijde protestactie van de kap gered.

een vroegmodern schrijvershuis dat door de auteur-bouwheer niet alleen zelf is vormgegeven maar ook uitgebreid is beschreven en bezongen. Jammer dat het als ambtswoning van de minister-president niet toegankelijk is voor publiek.

De Lage Landen lijden dus niet aan veronachtzaming van het materiële literaire erfgoed, zoals in de polemieken over het behoud dan wel de oprichting van enkele schrijvershuizen wordt beweerd. Natuurlijk is de verzameling auteurs die in een schrijvershuis wordt herdacht tamelijk toevallig en dus onvolledig, waardoor er opvallende lacunes bestaan. Maar dat is zelfs in een schrijvershuizenwalhalla als Frankrijk het geval, waar auteurs als Molière, Laclos en Beaumarchais het zonder museum moeten stellen. En ook de belangstelling van het publiek komt overeen met wat elders te zien valt. Maar dan wel met die aantekening dat Nederland het waarschijnlijk enige schrijvershuis ter wereld herbergt dat een van 's lands topattracties vormt: het Anne Frankhuis met zijn jaarlijkse bezoekersstroom van bijna 1 miljoen mensen uit de hele wereld.⁸ Waar komt dan wel de verontwaardiging van sommige hoeders van ons materiële literaire erfgoed vandaan?

LOKALE OVERHEDEN

Polemieken over het behoud en de inrichting van schrijvershuizen zijn een relatief recent verschijnsel dat vanaf de vroege negentiende eeuw met een zekere regelmaat terugkeert, in de Lage Landen en daarbuiten. De ophef is zowel de uiting van een toenemende belangstelling voor schrijvershuizen als een actiemiddel om deze belangstelling in brede kring te vestigen. Zo is het ook met de recente polemieken over de drie

huizen die inzet van strijd zijn geworden: het Multatulihuis en Theo Thijssenhuis in Amsterdam, en het Couperushuis in Den Haag (niet het Couperusmuseum aan de Javastraat, maar het huis waar de auteur daadwerkelijk heeft gewoond, aan de Surinamestraat).⁹ Duidelijk is dan direct dat het hier gaat om een Nederlands en niet een Vlaams probleem, en dat is niet toevallig. In alle drie de gevallen gaat het om instellingen die door particulieren worden beheerd of behartigd, en waarbij de overheid slechts een marginale rol vervult. Dit is een essentieel element, want anders dan in Vlaanderen en in de rest van continentaal Europa worden schrijvershuizen in Nederland doorgaans niet of amper door de overheid gesteund. En dat is precies waar de schoen knelt. De protesten die het (voort)bestaan van deze schrijvershuizen bepleiten, zijn niet gericht tegen een vermeende ontbrekende belangstelling voor deze instellingen: ze

zijn juist een luidruchtige uiting van die belangstelling. Zondebok is niet het algemene publiek, maar de overheid, en dan in het bijzonder de lokale overheid die verzuimt het erfgoed in haar gemeente te waarderen en te steunen.

Daarmee maken de actievoerders inderdaad een goed punt. Elders in Europa nemen lokale overheden wel degelijk verantwoordelijkheid voor dit literaire erfgoed, zelfs wanneer het belang van een schrijvershuis niet mede schuilt in het aldaar bewaarde archief. Dat gebeurt overigens vooral door kleine gemeenten, die vaak de gelegenheid te baat nemen om een schrijvershuis niet louter als een literair museum maar als een polyfunctioneel cultureel centrum of als heemkundig museum te gebruiken. Ook in de Lage Landen gebeurt dat, bijvoorbeeld in de aan Betje Wolff, Cyriel Buysse en A.M. De Jong gewijde musea. Maar in grote steden ligt dat moeilijker. Daar beheert de lokale overheid al dermate veel culturele instellingen dat een aan één schrijver gewijd museum al snel te veel van het goede lijkt, zeker wanneer dit geen evidente

Het jongste gemusealiseerde schrijvershuis in de Lage Landen: het Dirkje Kuik Museum in Utrecht, geopend op 12 december 2008.

aanvulling van de culturele infrastructuur belooft te worden, en dan wel vooral in termen van bezoekersaantallen. Initiatiefnemers worden dan gemaand zelf fondsen te werven, en niet bij de gemeente aan te kloppen. Dat gebeurt in Amsterdam en Den Haag, maar ook in steden als Londen en Rome, waar het aan Alberto Moravia gewijde schrijvershuis al jaren op ondersteuning door de gemeente wacht. Dit mechanisme verklaart waarom in heel Europa de meeste gemusealiseerde schrijvershuizen zich juist buiten de grote centra, en vaak op het platteland, bevinden. Maar het onderstreept ook dat degenen die zich in grote steden sterk maken voor overheidssteun aan schrijvershuizen, en dan vooral in Nederland, waar de lokale overheid zich bijna per definitie passief betoont, met aanvullende argumenten zullen moeten komen.

Toch is het zeker mogelijk zelfs in de grote Nederlandse steden lokale overheden te overreden schrijvershuizen te ondersteunen. De totstandkoming van het Erasmus-huis in Rotterdam (2007) laat zien dat een stedelijke overheid wel degelijk gevoelig is voor het oude argument dat het prestige van de schrijver, zeker wanneer die een internationale uitstraling heeft, de stad goed doet en de — in dit geval overigens bescheiden — uitgave rechtvaardigt. Ook in het geval van het Multatulimuseum speelt dit argument een rol in de sedert de opening in 1974 regelmatig opflakkerende conflicten met de gemeente over de financiering. Toch voldoet het hier niet meer, misschien omdat het al te vaak is gehanteerd of omdat de figuur van Multatuli niet onomstreden of zelfs onvoldoende bekend is. Een dan mogelijke en zelfs noodzakelijke strategie is om de betekenis van de schrijver en diens huis nadrukkelijk in een politiek verband te presenteren: het zijn per slot van rekening lokale politici die beslissingen nemen over subsidies. In de recente strijd om het behoud van het Multatulimuseum en de oprichting van het Theo Thijssenhuis is dit een effectief middel gebleken: pas toen Theo Thijssen als exponent van een sociaaldemocratisch opvoedingsideaal en Multatuli als voorvechter voor de arbeidersbeweging en het antikolonialisme werden gepresenteerd, bleken de verantwoordelijke — socialistische — wethouders en gemeenteraadsleden geïnteresseerd te raken in een mogelijke ondersteuning.

Ook in de Vlaamse context heeft dat argument steeds goed gewerkt: de vele huizen gewijd aan schrijvers die actief waren in de Vlaamse Beweging maken dit duidelijk (Cyriel Verschaeve, René de Clercq, Abraham Hans). Voor een auteur als Couperus zijn dergelijke argumenten moeilijker aan te voeren, en dat verklaart (samen met het zeer hoge noodzakelijke budget) waarschijnlijk voor een belangrijk deel het tot nog toe geringe succes behaald door de ijverars voor een nieuw Couperusmuseum aan de Surinamestraat, ondanks hun opmerkelijke vaardigheid om prominenten, ook uit de landelijke politiek, van hun standpunt te overtuigen. Het Couperusmuseum zal daarom nog wel een tijd aan de Javastraat gevestigd blijven, in het huis van Couperus-

bewonderaar Albert Vogel. Maar dankzij al dit publicitaire wapengekletter is ook in de Lage Landen het schrijvershuis, net als elders in Europa, een algemeen erkend en bekend cultuurmonument geworden.

Noten

- 1 De situatie tot 1997 is gedetailleerd in kaart gebracht in: LUC DECORTE (red.), “Museale oorden van dichters en ‘andere’ schrijvers in België en Nederland”, in: *Vlaanderen*, nr. 269 (januari-februari 1998), pp. 1-44; nr. 275 (maart-april 1999), pp. 65-103; zie tevens SOFIE ONGHENA, “Een schrijftafel en een sterfsofa. Schrijvershuizen in Nederland en Vlaanderen”, in: *Ons Erfdeel*, jg. 49 (2006), nr. 2, pp. 247-256. In 2008 maakte het Nederlands Architectuur Instituut een virtueel overzicht van alle museumwoningen in Nederland (museumwoningen.nai.nl), waarin ook alle schrijvershuizen zijn opgenomen.
- 2 De aantallen zijn gebaseerd op gegevens uit de laatste edities van de twee meest volledige gidsen: GEORGES POISSON, *Guide des maisons d’hommes et femmes célèbres. 600 lieux, écrivains, artistes, savants, saints, hommes d’état*, Parijs, Pierre Horay, 20037; GILBERTO COLETTI, CLAUDIA MANUELA TURCO (red.), *Case di scrittori. Guida alle case museo, centri studio, associazioni amici di scrittori d’Italia*, Padova, Libreria Padovana Editrice, 20094; het betreft hier overigens niet altijd gemusealiseerde huizen. Voor andere landen zijn dergelijke gidsen niet voorhanden.
- 3 TON VAN STRIEN, KEES VAN DER LEER, *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens*, Zutphen, Walburg Pers, 2002, p. 140.
- 4 Aan de cultuurgeschiedenis van het schrijvershuis en de literaire pelgrimage heb ik elders diverse bijdragen gewijd, onder meer in HARALD HENDRIX (red.), *Writers’ Houses and the Making of Memory*, New York, Routledge, 2008; HARALD HENDRIX “From Early Modern to Romantic Literary Tourism: A Diachronical Perspective”, in: NICOLA WATSON (red.), *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009, pp. 13-24. Bij de betekenisgeving rond schrijvershuizen sta ik uitgebreider stil in HARALD HENDRIX, “Philologie, materielle Kultur und Authentizität. Das Dichterhaus zwischen Dokumentation und Imagination”, in: SOPHIE BERTO, BODO PLACHTA (red.), *Die Herkulesarbeiten der Philologie*, Berlin, Weidler, 2008, pp. 211-231.
- 5 Een recent voorbeeld: *Amsterdam in woorden. Zestig schrijvers in en over Amsterdam*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2008.
- 6 HANS HEESSEN, HARRY JANSEN, ED SCHILDERS, *Behoudens deze steen. Een gids langs schrijversgraven in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, Aspekt, 2004.
- 7 ERDMUTE KLEIN, *Schrijvers en hun huizen*, Amsterdam, Byblos, 2005.
- 8 Over de geschiedenis van het Anne Frankhuis: JOS VAN DER LANS, HERMAN VUIJSJE, *Het Anne Frankhuis. Een biografie*, Amsterdam, Boom, 2010..
- 9 Deze polemieken vormen het onderwerp van de zeer informatieve masterscriptie van EVA KOPPEN, “Meneer, dit is heilige grond”. *Een historische analyse van betekenisgeving aan schrijvershuizen in Nederland tussen 1950-2008* (ongepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam, februari 2009).